

Швеції та інших держав: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава. 2009. – С.81-96с.

16. Якубова Т. Виховна функція історико-культурних фондів НБУВ (за матеріалами досліджень Гетьманщини та Північної війни (XVII-XVIII ст.) / Т.А.Якубова // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав.– Полтава, 2009.– С. 455-469.

17. Voltaire. Histoire de Charles XII. T.26. / Voltaire – P. : Impr. De la Société littéraire , 1785. – P. 196.

18. Послание Карла XII про полтавський погром у Стокгольм урядовій раді 1709, кінець липня // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Упор. Сергій Павленко. – К., 2009. – С. 514-515.

19. Брюховецький В. Слово до читачів / В.Брюховецький // Іван Мазепа та його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008. – С.3-5.

20. Мірошніченко В. Формування соціально-історичної компетентності учнів при вивченні подій Північної війни в Україні та постаті гетьмана І.Мазепи / В.Мірошніченко // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава, 2009. – С.455-469.

21. Якубова Т.А. Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-турецькому протистоянні XVIII ст. /Дис. 07.00.01. – історія України на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 2006. –203 с.

Якубова Т.А. История Северной войны и города Глухова в материалах Института рукописи, французском и польском фондах Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского

Статья посвящена истории Северной войны и города Глухова, исторических биографий И. Мазепы, Карла XII в материалах историко-культурных фондов Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского. Данная тема представлена в исторической литературе французского, польского фондов, Института рукописей НБУВ. Малоизвестные фонды библиотеки представляют исторические работы Вольтера, И. Борщака, Р. Кириченко, в которых отображены факты исторических биографий И. Мазепы, Карла XII в период Северной войны на Украине.

Широкое научное раскрытие содержания историко-культурных фондов НБУВ о событиях Северной войны 1709 года на Украине позволяет сделать современную наиболее полную реконструкцию исторических событий Северной войны, истории Глухова, исторических биографий И. Мазепы, Карла XII во время их пребывания на Украине.

Ключевые слова: исторические источники, крепость Очаков, казачество.

Yakubova T.A. History of Northern war and city Hlukhiv in materials of Institute of manuscripts , the French, Polish funds of National library of Ukraine of V.I.Vernadskyi's name

Article is devoted to a theme of history of Northern war, city Hlukhiv, historical biographies of I. Mazepa and Charles XII in materials of funds of National library of Ukraine. The given theme is presented in the French fund , the Polish fund, Institute of manuscripts of National library of Ukraine. Little known funds of National library of Ukraine contain works Voltaire, I. Borshcak, R. Kirichenko's historical works in which are displayed the facts of historical biographies of I. Mazepa , Charles XII in Northern war in Ukraine. Wide scientific disclosing of the maintenance little known historical and cultural funds of National library of Ukraine about events of 1709, allows to make modern reconstruction of historical biographies of I. Mazepa, Charles XII in events of Northern war in Ukraine.

Key words: historical sources, Cossack the foreman, fortress Ochakiv.

15.03.2011 р.

УДК 94(477):(093.2)

**Ю.С. Шемшученко
П.О. Нюхіна**

ГЛУХІВСЬКІ УНІВЕРСАЛИ

У статті розглядається правотворча та правозастосовча діяльність глухівських гетьманів, проведене теоретичне дослідження гетьманських універсалів як нормативних актів за допомогою яких здійснювалося управління Гетьманщиною.

Ключові слова: Гетьманщина, гетьманські універсали, нормативні акти.

Як відомо, Глухів з 1708 по 1764 р. був гетьманською резиденцією і столичним містом Лівобережної України. Тут правили чотири гетьмани І. Скоропадський, П. Полуботок, Д. Апостол та К. Розумовський. Місто було центром національного відродження у формі гетьманської республіки.

Основними нормативними актами, за допомогою яких гетьмани здійснювали управління Гетьманщиною, були універсали. Наразі видано кілька збірок гетьманських універсалів, але їх правовий статус до цього часу залишається мало дослідженим.

Очевидно, що термін «універсал» був запозичений у Польщі. За Польською енциклопедією універсалами (від лат. universalis) у давній Польщі називалися листи короля до народу з нагоди важливих подій. З XV ст. універсали стають правовими актами (поряд з едиктами і декретами), якими регулювалися здебільшого економічні відносини. У XVI ст. Сейм почав приймати так звані «універсали поборові», якими встановлювалися податки, терміни та місце їх збирання.

Спочатку універсали оголошувалися окремо, а з XVII ст. їх видавали поряд із сеймовими конституціями, публікували в судових книгах та проголошували у публічних місцях (наприклад, на ярмарку).

В українських історичних джерелах універсалами називалися офіційні акти верховної влади Війська Запорізького, що містили в собі закони й розпорядження. Вони видавалися від імені гетьмана, склалися за прийнятою формою, підписувалися гетьманом і скріплювалися печаткою Війська Запорізького.

В Україні у XVII-XVIII ст. на зразок польських королів універсали видавали гетьмани, члени генеральної старшини та полковники. Ці акти стосувалися військових справ (оголошення походу), земельних відносин (підтвердження землеволодіння чи прав на маєтності), призначення на урядові посади, надання особистих або групових привілеїв (наприклад, містам), стягування податків, зовнішніх зносин тощо. Деякі універсали мали характер охоронних грамот.

В сучасній українській юридичній літературі, зокрема в «Юридичній енциклопедії», поняття універсал тлумачиться таким чином: універсал –

(польс. – королівська грамота, від лат. – загальний) – письмовий розпорядчий акт адміністративно-політичного змісту, який у XV-XVIII ст. видавали в Речі Посполитій королі, а в Україні (XVII-XVIII ст.) – гетьмани (іноді представники старшини і полковники). Універсали мали вищу юридичну силу щодо інших правових документів.

Універсал завжди був письмовим документом, який видавався вищою владою, носив обов'язковий характер та уособлював собою певну норму або норми права, тобто містив приписи щодо обов'язкової поведінки суб'єктів, на яких розповсюджував свою дію.

Слід зазначити, що ідоперенесення гетьманської столиці у Глухів чимало документів було укладено і підписано в цьому місті. Найвідомішим з них є «Глухівські статті, схвалені від імені царя його посланцями кн. Григорієм Ромодановським, Артемоном Матвеевим та Григорієм Богдановим під час обрання Дем'яна Многогрішного» (6 березня 1669 р.).

Більша частина глухівських універсалів стосувалася земельних відносин. Це й не дивно, бо питання землеволодіння і переділу земельних наділів були надзвичайно актуальними. Ось що пише О.І. Гуржій у своїй роботі «Іван Скоропадський»: «Щойно І. Скоропадський став гетьманом, як до нього потяглася довга вервечка осіб за підтвердженням виданих їх раніше документів на володіння мастками, угіддями, млинами, окремими «грунтами» тощо» [1]. Тільки протягом двох місяців (листопад-грудень 1708 р.) Скоропадським було видано 8 універсалів, якими підтверджувалися права на угіддя, набуті у спадок, надавалися угіддя «до ласки войскової» (тобто за воєнні заслуги), закріплювалися в підданстві селяни.

Земельна власність міст також регулювалася гетьманом. Так, у 1718 р. за універсалом І. Скоропадського Козелецька ратуша отримала села Новинка, Димера, Ржавець, Будище, Сморшки, Влудше, Верків, Тополе. Крім того, гетьманськими універсалами встановлювалися правила торгівлі в містах і містечках: 21 листопада 1714 року Скоропадський дозволив бакланівським міщанам і вйту «для многих их расходов» влаштувати щонеділі торги у місті. Протягом 1718-1729 років універсалами того ж гетьмана встановлено монополне право «шинкувати» горілку на певних територіях.

Питання торгівлі та фінансів знаходилися під пильним контролем гетьманської адміністрації. Так, універсалом І. Скоропадського 1710 р. на підтвердження царського указу закріплювався офіційний статус Сави Рагузинського, який був уповноважений особисто керувати збиранням митних зборів за вивіз товарів за кордон. 17 травня 1719 р. І. Скоропадський своїм універсалом установив відрахування ста галярів на рік з «покуховного» пода-

тку на громадські потреби містечка Баришівка Переяславського полку. Про увагу до потреб внутрішньої торгівлі та застосування механізмів для захисту вітчизняного виробництва свідчить універсал від 9 жовтня 1714 р., яким було заборонено російським та українським купцям ввозити скуповувати коноплю та деякі інші товари на територіях Погарської сотні та Стародубського полку. У 1714 р. гетьманом І. Скоропадським було видано універсал на захист вйта, урядовців і міщан містечка Баклан Стародубського полку від зловживань російських чиновників. Цим же актом передбачалося скорочення надмірних повинностей, через які жителі цього містечка дійшли до розорення. Ще одним прикладом спроби захисту місцевих торговельних інтересів є універсали Д. Апостола, видані ним протягом 1727-1729 років, якими підтверджувалося право козаків шинкувати медом, брагою та пивом, встановлювалася заборона щодо обмежень їх у цьому праві. А гетьман К. Розумовський у 1761 р. заборонив громадянам викурювати горілку.

Гетьман Д. Апостол опікувався питаннями магдебурзького права. За його універсалами це право отримали міста Стародуб (універсал від 7 листопада 1728 р.), Козелець (універсал від 10 січня 1729 р.), Ніжин (універсал від 17 січня 1729 р.).

Зустрічались і протилежні випадки, коли замість самоврядування місто передавалося у відання урядових органів. Про це свідчить універсал від 15 травня 1729 р., виданий Д. Апостолом, стосовно перепідпорядкування міста Коропа у відання Генеральної військової артилерії.

Національні питання також не лишалися поза увагою гетьманів того часу. У жовтні 1708 р. універсалом І. Скоропадського закріплено привілеї ніжинських греків, а у 1709 р. було видано охоронний універсал грекам, які мешкали у місті Ніжині.

Протягом 1727-1728 років гетьманом Д. Апостолом були видані розпорядчі документи, які стосувалися росіян у межах Гетьманщини. Так, 12 травня 1727 р. гетьман розпорядився вислати російських торгових людей, а ті, що залишилися за «паспортами для торгівлі», мали нести всі гродські повинності. Пізніше, 9 листопада 1727 р. окремим універсалом щодо міста Глухова (яке тоді не мало магдебурзького права і знаходилося під управою глухівського сотника) було встановлено збирання «всех гродских повинностей». 18 січня 1728 р. Апостол заборонив росіянам володіти «хуторами і другими угодьями на Украине», а також передбачив вислання всіх росіян, які не мали паспортів, і закріпив «взимання всех гродских повинностей с остающихся по паспортам для торговли» [2].

Турбували гетьманську владу і питання втікачів та біженців. Так, 7 жовтня 1720 р. гетьманським універсалом було заборонено підданим Батуринського монастиря записуватися до козацького

стану. 5 листопада 1720 р. І. Скоропадський у своєму універсалі зазначав про таке: «... Дабы не токмо великороссійскіе слободы отнюдь ни кто з войсковых и посполитых людей малороссійских на житло не выбирался и не уходил, под забором того всей худобы и жестоком на теле караньем. Але из единого в другой полк, чыли з города и з села в село. Или в якую слободку, на мешканье жадною мерою переноситися и переходите не дерзали бы...» [3].

В універсалі Д. Апостола від 30 квітня 1728 р. знаходимо таке: «... дабы ни кто з обывателей беглых великороссов не только крестьян, но и посадских людей в городах и селах нигде не принимали» [4].

Увагу привертають і універсали того часу, які стосувалися судочинства Гетьманщини. Так, 16 травня 1721 р. І. Скоропадський видав універсал про переклад «правних книг, з яких тут, у Малоросії справи судимі бувають, а саме Саксона, Статут Великого князівства Литовського і Порядок з польської мови на наше руське наріччя» [5].

Б. Крупницький у своїй монографії «Гетьман Данило Апостол і його доба» згадує універсал П. Полуботка від 19 серпня 1722 р. про судовий процес, яким встановлювався порядок ступеневої апеляції. Крім апеляційних інстанцій гетьман також зробив Генеральний Суд колегіальним, «заводив кращі порядки в суді, щоб у судах сільських, сотенних і полкових судив не сам оден судя чи отаман, а засідало в суді кількох аби оден другого пильнував» [6].

Універсалами гетьмана К. Розумовського від 17 листопада 1760 р. та від 19 листопада 1763 р. запроваджено та остаточно встановлено новий порядок судочинства, яким організовано новий склад Генерального Суду, полкові суди перетворювалися на гродські, створювалися земські суди (для розгляду цивільних справ) та підкоморські (для розгляду справ межових).

Отже, правотворча і правозастосовча діяльність глухівських гетьманів, в цілому, позитивно вплинула на формування та функціонування Гетьманщини. Видання універсалів національними суб'єктами владних повноважень, обов'язковість їх до виконання, що забезпечувалася державним примусом, дозволяють говорити про те, що в межах законодавства Гетьманщини ці документи мали вищу юридичну силу. Подальші теоретичні дослідження гетьманських універсалів відкриють нові сторінки в історії вітчизняного державотворення і правотворення.

Посилання

1. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – С. 217.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 51 «Генеральна військова канцелярія», оп. 3, спр. 18640, арк. 3-4.
3. ЦДІАК України, ф. 51 «Генеральна військова канцелярія», оп. 3, спр. 264 а, арк. 57 зв.
4. ЦДІАК України, ф. 51 «Генеральна військова канцелярія», оп. 3, спр. 192, арк. 57 зв.

5. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / Тарас Гунчак (голова ред. кол., наук, ред.), Володимир Литвинов (упоряд. і прим.). – К.: Дніпро, 2001. – Присвячується 10-ій річниці незалежності України. Т. 4, кн. 1 : Перша третина XVIII ст. – К.: Дніпро, 2001 – С. 291.

6. Універсали Павла Полуботка. 1722-1723 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка; Наукове товариство ім. Шевченка; Центральний держ. історичний архів України / Павло Сохань (голов, ред), Вячеслав Ринсевич (упоряд.). – К., 2008. – С. 91-92.

Шемшученко Ю.С., Ньюхна П.О. Глуховские универсалы

В статье рассматривается правотворческая деятельность глуховских гетманов, проведено теоретическое исследование гетманских универсалов как нормативных актов, с помощью которых происходило управление Гетманщиной.

Ключевые слова: Гетманщина, гетманские универсалы, нормативные акты.

Shemshuchenko Yu. S., Niuхина P. O. Hlukhiv's universals

In the article law activity of Hlukhiv hetmans is examined, theoretical research of hetmans universals are conducted as normative acts by which a management of Hetmanschina was carried.

Key words: Hetmanschina, hetmans universals, normative acts.

24.03.2011 р.

УДК 94(477):737.1 «16/17»

A.E. Armen

РОСІЙСЬКІ МОНЕТИ В ГРОШОВОМУ ОБІГУ ГЛУХІВЩИНИ

У статті розглядається питання поширення російської монети на ринку Глухівщини. Аналіз грошового обігу переконливо доводить, що на території нашого краю у період Гетьманщини (1648 – 1764 рр.), коли гетьмани не змогли ввести до обігу національну валюту, на ринку зростає кількість російських срібних та мідних монет.

Ключові слова: нумізмати́ка, монета, Глинський скарб, мордовка, алтин, копійка, рубль, полтина, денга, полушка.

У будь-якому суспільстві, де товарне виробництво досягло певного розвитку, є гроші. Вони виконують функції міри вартості, засобів обігу, сплати, накопичення скарбів, світових грошей. Монета є матеріальним втіленням товарно-грошових відносин, цінним історичним джерелом для різнобічного вивчення економічної й політичної історії народів, їх матеріальної й духовної культури. Зображення, епіграфіка, метрологія та інші дані монет не тільки підтверджують і уточнюють відомості про актових матеріалів, але й сприяють заповненню окремих прогалів у них. Інформація, яку можна отримати при вивченні монет, стає особливо цінною при дослідженні недостатньо відображених у документах окремих періодів історії, що і обумовлює актуальність розробки даної теми.